

SALIMAXON RUSTAMIY,
filologiya fanlari doktori, professor
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

BALOG'AT, RITORIKA VA STILISTIKANING TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: Maqola balog'at ilmi, ritorika va stilistikaning tipologik xususiyatlariga bag'ishlangan. Unda balog'at ilmida so'zlovchining tildan foydalanish mahorati hisobga olinishi, ritorika badiiy nasr haqidagi fan ekani, stilistikaning ob'yekt jihatdan balog'atga mutobiq qismi "filologiya stilistikasi" deb atalishi asoslangan.

Kalit so'zlar: filologik fanlar, balog'at, ritorika, badiiy nasr, stilistika, vaz'iy san'at.

Annotation: Article is devoted to the typological features of the science of balaghah, rhetoric and stylistics. The article argued that in the science balaghah special attention is paid to the skills of using of the addressee's language means, rhetoric is the science of artistic prose, the object of "philological stylistics" corresponds with the object of science balagat.

Key words: philological sciences, balaghah, rhetorics, artistic prose, stylistics, figure.

Insoniyatning nutq sohasida go'zallikka intilishi shu xususdagi ilmlarning yaratilishiga sabab bo'ldi. Natijada Sharqda "balog'at", G'arbda "stilistika" deb nomlangan ilmlar shakllandi.

Stilistika fani O'zbekiston va mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarining boshqa turkiy xalqlar yashaydigan respublikalarida balog'at ilmining zamonaviy ko'rinishi deb qabul qilinadi [1.13]. Ammo mumtoz asarlarning badiiy jihatiga B. Sarimsoqov [20], Yo. Ishoqov [10], A. Xojiahmedov [27], A. Rustamov [18], N. To'laganov [22], H. Usmonov [23], Z. Hamidov [26] kabi olimlar tomonidan balog'at asosida tavsif berilgan.

G'arb olimlari balog'at ilmini "rhetoris" yoki aniqroq qilib "Arabic Rhetoric", "Arab Islamic Rhetoric", ayrimlari o'zgarishsiz "Balaghah" deb qo'llaydilar va balog'atni ritorikaga bog'laydilar. Quyidagi fikrlar haqiqatan ham balog'atni ritorikaga juda yaqinlashtiradi: "Ritorika – notiqlik san'ati haqidagi fan, ya'ni u fikrlarni go'zal shaklda bayon qilish va ularni tinglovchida qiziqish uyg'otib, oson o'zlashadigan tarzda joylashtirish qoidalaridir" [5]. Ammo ritorika quyidagi jihatlari bilan balog'atdan farq qiladi: Ritorika (grek. rhetorike) – notiqlik san'ati, umuman, badiiy nasr haqidagi fan. Uning besh qismdan iborat tasnifi ham, tarkibi ham o'zgacha, antik davrda g'arbda vujudga kelgan, XIX asrda uning og'zaki ifoda ta'limoti poetikaga qo'shilib ketib, adabiyot nazariyasining "stilistika" deb atalgan bo'limiga aylangan. Ritorikaning talablari, qo'llanish doirasi, ob'yekti keng bo'lganidan ularning chegarasi aniq belgilanmagan. Shuning uchun ham S.I. Gindin [28] ritorika terminini ikki (tor va keng) ma'noda qo'llashni taklif etadi.

"Balog'at" lug'atda "balog'atlik", ya'ni voyaga yetishni va "balig'lik" chechanlikni bildiradi. Istilohda kalomga nisbatan "balog'at"ning ikkinchi ma'nosi asos bo'lgan. "Stilistika"ning lug'aviy ma'nosi qalamkashlik. Yunonchada "stilos" antik davrda qo'llangan yog'ochdan yo'nilgan cho'bqalamni bildiradi. "Stilist" stilchi, ya'ni qalamkash, "stilistika" stilistik, ya'ni qalam-

kashlik demakdir. Bu soʻzlarning lugʻaviy maʼnolari ularning mavzu koʻlamiga asos boʻlgan. Balogʻatning mavzu koʻlami tor, stilistikaniki keng. Balogʻat nutq doirasi bilan cheklangan. Stilistika esa nutqdan tashqari madaniyatning turli sohalariga, masalan, tasvir, musiqa, teatr, meʼmorchilik, ijod mualliflariga nisbatan ham ishlatiladi.

Stilistikaning obʼyekt jihatdan balogʻatga mutobiq qismi “filologiya stilistikasi” deb ataladi.

Balogʻatga quyidagicha taʼrif beriladi: balogʻat – kalomning vaziyat taqozosiga mos ravishda fasohatli boʻlishi [19.325-326]. Balogʻat ilmi maʼoniy, bayon, badiʼ ilmlarini oʻrganadi.

Filologik stilistika adabiyotshunoslik stilistikasi va til stilistikasiga (lingvostilistikaga) boʻlinadi. Bularning birinchisi haqida toʻliq maʼlumotni A.I. Yefimov [9], ikkinchisi haqida I.V. Arnold bergan.

I.V. Arnold lingvostilistikaga shunday taʼrif beradi:

“Sh.Balli tomonidan asos solingan lingvostilistika umummilliy shaklni muloqotning maxsus, turli sohalariga xos boʻlgan funksional stilistika va dialekt deb ataluvchi tarmoqlari bilan taqqoslaydi (“lingvostilistika” tor maʼnoda “funksional stilistika” deb ataladi) va til elementlarini ularning his-hayajonni ifodalash, qoʻshimcha assosiatsiya va baholash xususiyatlariga koʻra oʻrganadi” [3:12].

I.V. Arnold, shuningdek, lingvostilistikani quyidagicha tasnif qiladi: soʻz va uning maʼnosi; denotativ va konnotativ maʼno; konnotatsiyaning emosional, baholovchi, ekspressiv va stilistik tarkibi; emosional, ekspressiv, baholovchi va stilistik konnotatsiyalarning birga qoʻllanishi; soʻz yasash darajasidagi ekspressivlik; stilning omili – soʻzning semantik tuzilishi hamda haqiqiy va koʻchma maʼnolarning oʻzaro taʼsiri; soʻzdagi koʻpmaʼnolikni takror bilan birgalikda qoʻllash; sinonim va qisman takror.

Mazkur olim adabiyotshunoslik stilistikasi haqida shunday yozadi:

Adabiyotshunoslik stilistikasi badiiy asar, muallif, adabiy oqim yoki butun bir davrga xos boʻlgan barcha badiiy ifoda vositalari va badiiy ifoda bilan bogʻliq omillarni oʻrganadi [3. 12].

O.S. Axmanova stilistikaning ikkita vazifasi borligini aytadi: Bularning birinchisi turli, jumladan individual va janr stillarini oʻrganish. Ikkinchisi turli til vositalarining ekspressiv his-hayajon baholash xossalari ham paradigmatic planda (yaʼni, shu til tizimida – “til stilistikasi”), ham sintagmatic planda, yaʼni ularni nutq orqali muloqotning turli sohalarida qoʻllanilishi jihatdan (“nutq stilistikasi”) oʻrganishdir [4. 454].

Mazkur vazifalarning birinchisi balogʻatda yoʻq. Chunki Sharq tilshunosligida bu vazifada eʼtiborga olingan turlar kalom yetukligiga emas, turlariga bogʻliq. Ikkinchisi esa balogʻatga ham tegishlidir. Bu vazifa obʼyekt boʻlgan vositalar balogʻatda “sanʼat”, stilistikada “figura” deb ataladi.

Stilistikada “funksional stillar” degan tushuncha mavjud boʻlib, bunda nutqning turli sohaga oid xususiyatlari hisobga olinadi. Arab tilida “uslub” stilistikadagi mana shu “funksional stil”ga toʻgʻri keladi va u balogʻatdan tashqarida oʻrganiladi.

“Hozirgi davrda stilistika fanida “til stillari” yoki “funksional stillar” asosiy atamaga aylangan boʻlsa-da, uning aniq chegaralari hali ishlab chiqilmagan. Bu holat til stillarini tasniflash va oʻzaro farqlashda qiyinchilik tugʻdirmoqda. Bunday muammoning mavjudligini stil va stilistik vositalar haqidagi qarashlarni umumlashtirish va bir tizimga solishga harakat qilgan Ye.F. Petrishcheva ham alohida taʼkidlaydi: “Stil tushunchasining mohiyatini, mundarijasini aniqlash stilistikaning eng murakkab va kam oʻrganilgan muammolaridan biridir” [8. 59].

Tilshunoslik tarixida funksional stillarni oʻrganishga, ularni tasniflashga hamda oʻzaro farqlashga urinishlar boʻlgan. Funksional stillarni belgilashda baʼzi olimlar ekstralingvistik omillarni, boshqa olimlar esa sof lingvistik omillarni birlamchi deb bilganlar. Masalan, rus tilshunosligida

prof. A.M. Peshkovskiy [15] ilk bora funksional stillarni til funksiyalari asosida ajratishga harakat qilgan.

Arab tilidagi uslub va stilistikadagi funksional stillar orasida ularning turlarga bo'linishi jihatidan farq bor. Uslub arab tilida uch turga bo'lingan: ilmiy uslub, adabiy uslub va xitobiy uslub. Bularning dastlabki ikkitasi xususida to'xtalishga hojat yo'q. Uchinchisi xususida bir oz to'xtalish joiz.

Xitobiy uslub [7] mazmun jihatdan stilistikadagi publisistik uslubga to'g'ri keladi. Chunki xitobiy uslub mahsuli bo'lgan xitoba (va'z) ham publisistik uslub kabi jamiyatda kechayotgan dolzarb masalalar va hodisalarga bag'ishlanadi, jamoaning turli-tuman fikrlari, jumladan, hayotdagi keskin muammolarni ifodalash vositasi sifatida siyosiy va mafkuraviy jihatdan muhim rol o'ynaydi va bu uslub arab tilida qadimdan mavjud. Quyidagi mulohazalar buning dalili bo'la oladi: "Al-xitoba... deyilganda, nutq, shuningdek, omma oldida qilingan va'zxonlik nazarda tutiladi... Johiliya davrida ham ancha rivojlangan bo'lib, qabilaviy sharoitning o'zi ham uning taraqqiy topishiga sabab bo'lar edi.... Qabila notig'i o'zining otashin nutqi bilan qabila sharafiga va nufuzini saqlashga yoki uning oshishiga xizmat qilar, qabilalarni o'zaro sulh tuzishga undar yoki munozara-munoqashalarda ishtirok etib, o'z qabila a'zolarining afzalliklarini isbot qilar, yo bo'lmasa boshqa qabilalarga ularning kuch-quvvatini ko'rsatib, ularni qo'rqitish uchun tahdid qilar edi... Notiq qanchalik so'zamol, hozirjavob bo'lib, o'z nutqini badiiy vosita va so'z san'atlari bilan boyitsa, atrofida muxlislari ko'payadi hamda u eslab qoluvchi roviylarning e'tiborini ham qozonadi. Johiz qabilalarning so'zga chechan notiqdori haqida shunday yozgan: "So'z arab uchun hamma narsa bo'lib, u hozirjavoblik va badiha (improvizatsiya)da namoyon bo'ladi" [24. 30-31].

Ayrim g'arb tadqiqotchilari xitobani balog'at bilan qorishtirib yuboradilar. Bu masalaga F. Xolden o'zining "Arab islom ritorikasi nima?" nomli maqolasida quyidagicha munosabat bildiradi:

"Arab islom ritorikasi" tadqiqotlarida, an'anaga ko'ra, yetakchi tendensiya notiqlik nazariyasi va amaliyotining muhim an'anasi bo'lgan grek falsafiy va'zining bir qismi sifatida qayta ishlangan xitoba ilmi ("ommaviy nutq yoki notiqlik fani")ga emas, balki balog'at ilmi ("chechanlik san'ati fani") ga qaratiladi. Bunday tafovut, asosdan xoli emasligiga qaramay, ba'zi jihatdan chalkashlikka olib keladi. Bu musulmon notiqlik san'ati, shuningdek va'zxonlik yetarli darajada o'rganilmaganini ko'rsatadi. Chunki faoliyatning bu turi balog'at ilmiga emas, xitoba ilmiga oiddir" [25].

Ko'rinadiki, xitoba ham, balog'at ham g'arb olimlar tomonidan yaxshi o'rganilmagan ilmlardan hisoblanadi.

Stilistikada funksional stillarning turi ko'p. Mazkur uch turdan tashqari yana quyidagi turlar mavjud, masalan: oddiy maishiy stil, oddiy ish stili, rasmiy hujjat stili, badiiy billetristik stil va b.

Balog'at ilmida bunday tushunchalar yo'q. Balog'at ilmida nutqning o'zida mavjud bo'lgan til xususiyatlari emas, so'zlovchining tildan foydalanish mahorati hisobga olinadi.

Balog'atning bayon bo'limida lafz nimani bildirishi tushuniladi. "Lafz" deganda, umuman kalomning, xususan, so'zning tovush jihati nazarda tutiladi, uning bildirgani "ma'no" deyiladi. So'z vaz' natijasi, ya'ni belgidir. Vaz' ilmi¹ Ferdinand de Sossyurning til nazariyasida aks etgan. U til ma'no bildiruvchi belgilar tizimidan iborat deb, til belgisining ikki jihati, bildirgichi (fr. signifiant) va bildirmishi (fr. signifié) bor, deydi [21. 98-103]. Ammo Sossyurning nazariyasiga ko'ra bildirgich tovushdan emas, uning ongdagi tasavvuridan iborat. Chunki til forma, substansiya²

¹ So'zning belgilik xususiyatlari va uning yasash usuli haqidagi ilm "ilmu-l-va'z" (G'arbda "onomasiologiya") deb ataladi. Abdurahmon Jomiyning bu ilmga bag'ishlangan risolasi mavjud. Uning toshbosma nusxasi O'z FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Qo'lyozmalar institutida saqlanadi.

² Forma (surat, shakl) va substansiya (javhar, mahall) falsafiy istiloh bo'lib, bu o'rinda forma til birliklarining munosabati, substansiya ularning talaffuzini bildiradi.

emas deb, tilning tovush jihati tilning o'ziga emas, so'zlashuvga oid, deydi. Ammo tildan uning tovush jihatini soqit qilmaydigan tilshunoslar bildirgich bayon ilmidagi kabi tovushdan iborat [14. 427-429], deydilar.

Bayon ilmida dalolatning "bir narsaning boshqa narsani bildirishi" ta'rifi keltiriladi, uning turlari tahlil qilinadi, ya'ni dalolatni dollning e'tiboriga ko'ra lafziy va g'ayrilafziy (lafziy bo'lmagan) dalolatga bo'linishi; agar so'z o'zi bildirgan narsa va tushunchaga dalolat qilsa, lafziy bo'lishi; agar so'z o'zi bildirgan narsa va tushunchadan boshqasini anglatasa, g'ayrilafziy dalolat bo'lishi; g'ayrilafziy dalolatning bayon ilmiga aloqasi yo'qligi ta'kidlanadi.

Shuningdek, lafziy dalolatning vaz'iy, tabiiy va aqliy turlari mavjudligi; vaz'iy dalolatda bir so'zning aynan shu narsa uchun tayinlangani tushunilishi; tabiiy dalolatda lafzlar tabiatdan olingani; aqliy dalolat va madlul aql orqali idrok qilinishi; lafziy dalolatning tabiiy va aqliy turlari bayon ilmiga kiritilmasligi kabi ma'lumotlar bor.

Shulardan kelib chiqib stilistikaga murojaat qilinsa, quyidagi o'xshash va farqli jihatlar kuza-tiladi:

stilistikada "denotatsiya" va "konnotatsiya" degan tushunchalar bor. So'z nimaga atab yaratilgan bo'lsa, shuni bildirishi denotatsiya. Bu asl ma'nodan tashqari, qo'shimcha ma'noni bildirish konnotatsiyadir. Bundan his-hayajon bilan bog'liq ma'nolar tushuniladi. Denotatsiya balog'atda "vaz'iy dalolat" deyiladi, konnotatsiyaning muodili yo'q.

Bayon ilmida dalolatning vaz'iy turi mutobiqiyya, tazminiyya va iltizomiyya deb nomlanuvchi uchta guruhga ajratiladi. Bulardan mutobiqiyyada lafz biror tushuncha yoki narsani to'liq anglatasa, tazminiyyada uning bir jihatini bildiradi; iltizomiyya ma'noning biror tushuncha yoki narsaning zaminida mavjud bo'lmay, tashqaridan kiritilganidir.

Zamonaviy tilshunoslikda o'rta asr balog'at olimlari tomonidan ko'rsatilgan mutobiqiyya "to'g'ri ma'no" va iltizomiyya "ko'chma ma'no" kasb etgan so'zlarga nisbatan qo'llanadi.

Adabiyotshunoslik stilistikasiga taalluqli bo'lgan badiiy ifoda vositalari va badiiy ifoda bilan bog'liq omillar balog'atning badii ilmidagi o'rganiladigan badiiy san'atlarga mohiyatan mos keladi. Lekin ularning tarkibi, san'atlarning o'ziga xos xususiyatlari masalalari chog'ishtirma tadqiqotga muhtoj.

Balog'at bilan stilistikaning yuqorida keltirilgan ayrim tipologik xususiyatlaridan kelib chiqib, hozirgi kunda filologlarimiz oldida birinchidan arabiy, forsiy va turkiy e'tibori bilan chog'ishtirma balog'atni, ikkinchidan, balog'at bilan stilistikaning chog'ishtirma bahsini yaratish vazifasi turgani ma'lum bo'ladi. Bu vazifaning ado etilishi umumiy uslubshunoslikning yaratilishiga asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Азимов П.А., Виноградов В.В., Дешериев Ю.Д., Протченко И.В. Актуальные проблемы развития стилистических систем современных литературных языков народов СССР // Тезисы докладов конференции "Развитие стилистических систем языков народов СССР". – Ашхабад, 1966. – С. 3-11.
2. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. МАТ. 16-жилд (20 жилдлик). – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 6-40.
3. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М.: Просвещение, 1990.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966.
5. Большой Энциклопедический словарь. 2000. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/255942>.
6. Боровков А.К. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка // Алишер Навои. Сборник статей под редакцией А.К. Боровкова, – М.-Л., 1946. – С. 93-98.
7. Гаффорова У.А. Особенности арабской средневековой прозы (хитаба) в доисламский период

// Ученые записки хужандского государственного университета им. Академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. Хужандский государственный университет им. Академика Б. Гафурова. – Хужанд, № 4 (45) 2015. – С. 92-96.

8. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 59.

9. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. – М.: Изд-во Московского университета, 1961.

10. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Зарқайнар, 2006.

11. Киссен И.А. Краткий очерк фонетики русского языка в сопоставлении с фонетикой узбекского языка. – Т., 1952.

12. Қошғарий Маҳмуд. Девону луготи-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Наширга тайёрловчи: Қ. Содиқов. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашириёт-матбаа уйи, 2017.

13. Кунгуров Р. Актуальные вопросы узбекской стилистики. Материалы научной сессии АН УзССР и СамГУ, посвященной 50-летию Самаркандского государственного университета им. Алишера Навои (общественные и гуманитарные науки). – Самарканд, 1978. – С. 106-113.

14. Лайонз Ж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978.

15. Пешковский А.А. Роль грамматики при обучении стилю. В кн. А.М. Пешковский. Избранные труды. – М., 1959.

16. Поливанов Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. – Ташкент: Госиздат, 1933.

17. Rustamiy, S. (2018). Typological peculiarities of science of balaghah, rhetoric and stylistics. *The Light of Islam*, 2018(1), 16.

18. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 1979.

19. Salih Sasah. *Al-munjid fi al-I'rab va al-qava'id va al-balaga va al-arud*. – Damashq (nashr tarixi ko'rsatilmagan).

20. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. – Тошкент: Фан, 1978.

21. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977.

22. Тўланова Н. Ҳозирги ўзбек шеъриятида бадиий санъатларнинг лисоний-услубий таҳлили (Ш. Раҳмон, А. Ўктам, И. Мирзо шеърятини мисолида): филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент: 2008

23. Усмонов Х. Лингвостилистические особенности языка Лютфи. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент: 1986.

24. Ходжаева Р. Мумтоз араб адабиёти жанрлари тизими ва типологияси. – Тошкент, 2015.

25. Hallden Ph. What is Arab Islamic Rhetoric? http://www.org.uib.no/smi/pal/Abstract_Lund_38PH.PDF.

26. Ҳамидов З. Сўз санъати ва санъаткор маҳорати. – Ташкент: 1991.

27. Ҳоҗиаҳмедов А. Шеър санъатларини биласизми? – Тошкент: Шарқ, 2001.

28. http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/RITORIKA.html